

- **KNIHOVNY** - instituce, které půjčují literaturu (uměleckou i odbornou), pořizují dokumentaci a třídění literatury, poskytují bibliografické informace (o obsahu a kvalitě knih, o jejich autorech, o roce a místě jejich vydání) atd. Pomocí **rešerší** (franc. *recherche* = hledání, pátrání) se v knihovnách můžeme dozvědět, kde všude nalezneme potřebné prameny k tématu, které nás zajímá. V knihovně se orientujeme v **katalozích** buď **jmenných** (řazených abecedně podle názvu díla či autora), **systematických** (podle vědních oborů), nebo **předmětových** (podle obsahových hesel, nadřazených a podřazených pojmů). Na katalogizačních listcích se dozvíme i bibliografické údaje o knihách, které knihovna vlastní. Existují však také bibliografické časopisy, které nás např. informují o knihách, které právě vycházejí.

Při studiu textu využíváme:

- **Obsah** - přehled kapitol, oddílů s uvedením čísla strany. Bývá na začátku nebo konci knihy.
- **Rejstřík** - abecední seznam jmen či termínů použitých a vysvětlených v textu s uvedením čísla strany. Je na konci knihy.
- **Resumé** - obsah či výtah z textu opatřený shrnutím a objasněním cíle a zdůvodněním účelu textu. Většinou se nachází se v závěru odborných knih, textů, studijních a diplomových prací. Bývá cizojazyčné.

Při studiu textu si pořizujeme záznamy (poznámky):

- **Bibliografické údaje** jsou zejména autor knihy, název knihy, rok vydání a tzv. standardní číslo, např. ČECHOVÁ, Marie. *Čeština - řeč a jazyk*, 2000. ISBN 80-85866-57-9.
- **Výpisek (excerptum)** doslovně vypisuje část textu (větu, myšlenku), která je po stránce obsahové či formulační příznačná pro daný text. Výpisek je možné použít v dalších pracích či projevech jako **citát** (oddělujeme ho uvozovkami).
- **Osnova** v heslech (jmenných, zcela stručných větách) vystihuje tematické složky textu tak, jak na sebe navazují. Mívá tři části - úvod, vlastní text (rozdělený do dalších bodů) a závěr.
- **Výtah (konspekt)** rozšiřuje osnovu o poznámky k obsahu. Musí být přehledný, má vystihnout nadřazenost, podřazenost či souřadnost částí celků. Využíváme v něm zkratky, dvojtečky, pomlčky, závorek, jednotlivé části označujeme číslicemi (římskými i arabskými), velkými a malými písmeny. Lze využít odkazů k jiné odborné literatuře.

Poznámky:

Dnes se místo tradičních katalogů v knihovnách využívají moderní počítačové programy a databáze.

Je možné i vytvořit si svůj vlastní bibliografický katalog doma na listcích či v počítači z knih, které člověk přečetl či prostudoval.



bibliografická citace
(viz příloha č. 3, str. 112-114)

2. Nauka o zvukové stránce jazyka

Zvukovou stránkou jazyka se zabývají fonetika a fonologie.

FONETIKA je jazykovědná disciplína, která se zabývá zvukovou stavbou jazyka. Fonetika vymezuje nejmenší zvukové jednotky lidské řeči - **HLÁSKY**, zjišťuje, jak se hlásky tvoří i jak je slyšíme.

Př. Slovo *kolo* obsahuje hlásky *k, o, l, o*.
Slovo *němý* obsahuje hlásky *ň, e, m, í*.

FONOLOGIE je jazykovědná disciplína, která zkoumá zvuky lidské řeči z hlediska jejich dorozumívací funkce. Zabývá se proto jen těmi hláskami, které jsou schopny rozlišit význam slov nebo tvarů, a označuje je **FONÉMY**.

Př. Písmeno *n* se vyslovuje jinak ve slově *maminka* než ve slově *ráno*. Jde o dvě různé hlásky, ale pouze o jeden foném, respektive dvě varianty jediného fonému.

Vznik řeči

Tělesné orgány, které se podílejí na mluvení, se nazývají **mluvidla**. Podle jejich funkce je dělíme na ústrojí:

- dýchací (respirační), kde vzniká výdechový proud vzduchu - plíce
- hlasové (fonační), v němž se vytváří tón hlasu - hrtan s hlasivkami
- hláskovací (artikulační), v němž se hlas přetváří na řeč pomocí orgánů pasivních (zadní a přední patro, čelisti se zuby) a aktivních (jazyk, rty)

Hlasivky, pružné vazy mezi chrupavkami, se rozkmitávají proudem vzduchu z plic, aby byl vytvořen tón. Ten se dále v rezonančních dutinách (ústní, nosní, hlavové, krční a prsní) přetváří v lidský hlas.



Hrtan s hlasivkami

Soustava českých hlásek

České hlásky se rozlišují na samohlásky a souhlásky. Čeština má 25 souhlásek, 10 samohlásek a 1 dvojhlásku.

SAMOHLÁSKY (VOKÁLY) jsou tóny (lze je tedy vyzpívat). Při jejich vyslovení zůstává průchod výdechovému proudu volný. Rozdíly mezi nimi jsou dány různou polohou rtů a jazyka při jejich tvoření.

Základní členění samohlásek je na **krátké** (*a, e, i, o, u*) a **dlouhé** (*á, é, í, ó, ú*). Všechny samohlásky jsou znělé a ústní (viz souhlásky).

Další charakteristiky vyplývají z tzv. vokálního trojúhelníku:

Osnova kapitoly:

- Fonetika a fonologie**
- Vznik řeči**
- Soustava českých hlásek**
 - Samohlásky
 - Souhlásky
- Zvuková stránka slova**
 - Slabika
 - Přízvuk
- Zvuková stránka věty**
 - Větný úsek
 - Intonace
 - Větný přízvuk a důraz
 - Tempo
- Fonetická transkripce**
- Spisovná výslovnost**
 - Výslovnost samohlásek
 - Výslovnost souhlásek
 - Výslovnost slov cizích a přejatých

Poznámky:

Mluvené jazykové projevy výrazně převažují nad projevy psanými. Tvoří více než 90 % komunikace.

Jazyk je nejpohyblivějším orgánem lidského těla.

Nejčastěji užívané termíny:
jazyk - lingua,
rty - labia,
zadní patro - velum,
přední patro - palatum,
dásně - alveoly,
zuby - dentes.

Dlouhé samohlásky mají ve srovnání s krátkými zhruba dvojnásobné trvání.

vokálníký trojúhelník		podle vodorovné polohy jazyka				
		přední (jazyk vpředu)		střední	zadní (jazyk vzadu)	
podle svislé polohy jazyka	vysoké	i/í				u/ú
	středové		e/é		o/ó	
	nizké			a/á		
		rty nezaokrouhleny		rty široce otevřeny	rty zaokrouhleny	

Kromě pěti krátkých a pěti dlouhých samohlásek se v češtině vyskytuje **dvojhláska** (diftong) *ou*. Ve slovech přejatých a v některých citoslovcích najdeme ještě dvojhlásky *au* a *eu*.

SOUHLÁSKY (KONSONANTY) jsou šumy. Vznikají tak, že výdechový proud prochází úžinou (např. *v, z, j*), nebo naráží na překážku (např. *d, t, m*) vytvořenou mluvidly.

Znělé souhlásky jsou takové, při jejichž tvoření hlasivky kmitají (to zjistíme při sáhnutí na hrdelní oblast). Souhlásky vyslovované bez účasti hlasivek označujeme jako souhlásky **neznělé**. Souhlásky, které se odlišují jenom znělostí, nazýváme **párové**. Podle znělosti rozlišujeme souhlásky:

znělé	<i>b</i>	<i>v</i>	<i>d</i>	<i>d'</i>	<i>z</i>	<i>ž</i>	<i>g</i>	<i>h</i>
neznělé	<i>p</i>	<i>f</i>	<i>t</i>	<i>t'</i>	<i>s</i>	<i>š</i>	<i>k</i>	<i>ch</i>

Nepárovými (jedinečnými) souhláskami jsou:

jen znělé	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>ň</i>	<i>j</i>	<i>l</i>	<i>r</i>		
jen neznělé							<i>c</i>	<i>č</i>

U souhlásek dále můžeme určit, v jakém místě v ústech (krku) se tvoří a které orgány se na tvoření podílejí (rty, rty + zuby, zuby + dásně, přední patro, zadní patro, hrtan). Podle místa tvoření rozlišujeme souhlásky:

obouretné	<i>b, p, m</i>	
retozubné	<i>v, f</i>	
zubodásňové	přední	<i>d, t, n, l, r, ř, dz, c, z, s</i>
	zadní	<i>dž, č, ž, š</i>
předopatrové	<i>d', t', ň, j</i>	
zadopatrové	<i>g, k, ch</i>	
hrtanové	<i>h</i>	

Poznámky:

10 českým samohláskovým fonémům odpovídá 14 grafémů (navíc *y, ý, ě, ů*).

Český hláskový systém obsahuje 25 souhlásek. Kromě jim odpovídajících grafémů (včetně spřežky *ch*, která se zapisuje pomocí grafémů *c + h*) se ve slovech přejatých vyskytují grafémy *x, q* a *w*.

Souhláska *ř* může být znělá i neznělá, a to podle souhláskového okolí, např. *dřevo* (znělá) *x třetí* (neznělá).

Nejčastěji užívané termíny: obouretné – bilabiály, retozubné – labiodentály, zubodásňové – alveolary, předopatrové – palatály, zadopatrové – velary, hrtanové – laryngály, závěrové – okluzivy, polozávěrové – semiokluzivy, úžinové – konstriktivy.

Podle způsobu tvoření rozlišujeme souhlásky **závěrové** (výdechový proud odstraňuje překážku postavenou do cesty), **polozávěrové** (výdechový proud nejprve překoná překážku a poté prochází štěrbinou) a **úžinové** (výdechový proud prochází úžinou):

závěrové	ústní	<i>b, p, d, t, d', t', g, k</i>
	nosové	<i>m, n, ň</i>
polozávěrové		<i>dz, dž, c, č</i>
úžinové		<i>v, f, z, s, ž, š, j, ch, h, l, r, ř</i>

Každou souhlásku lze pomocí těchto charakteristik velice přesně popsat.

Př. Souhláska *m* je znělá, závěrová nosová, obouretná. Při jejím tvoření tedy hlasivky kmitají, výdechový proud proniká i do nosu a proráží překážku vytvořenou z horního a spodního rtu.

Souhláska *f* je neznělá, retozubná, úžinová. Tvoří se bez účasti hlasivek tak, že výdechový proud prochází úžinou (pootvěřenými ústy) mezi spodním rtem a horními zuby.

Zvuková stránka slova

SLABIKA je nejmenší mluvní jednotka. Slabikou rozumíme každé plné zaznělé hlasy, proto musí být v každé slabice přítomna samohláska nebo dvojhláska (výjimečně souhláska *l, m, r*).

Slabiky jsou buď **otevřené** (končí-li samohláskou, např. *rá-no*) nebo **zavřené** (končí-li souhláskou, např. *roz-hlas*).

Zvukově zvýrazněnou slabiku slova nazýváme **přízvuk**. V českém jazyce je **hlavní přízvuk** na první slabice slova. Na dalších lichých slabikách (nebo na předělu složeniny) bývá ještě slabší slovní **přízvuk vedlejší**.

Př.

<u>šk</u> ola	<u>pro</u> davačka
hlavní přízvuk	vedlejší přízvuk

Ve větě souvislosti některá, zvláště jednoslabičná, slova přízvuk nemají a přikládají se buď k přízvukným slovům předcházejícím (**příklonky**), nebo ke slovům následujícím (**předklonky**).

Př.

A <u>ať</u> tě tu už <u>ne</u> vidím!	
A – předklonka	tě, tu, už – příklonka

Vlastní předložky přízvuk mají, pouze ve spojení s mnohoslabičným slovem přechází přízvuk na slovo následující, např.:

za školou x za nejnepříznivějšího počasí

Spojením jedné přízvukné a několika nepřízvukných slabik vzniká rytmická jednotka řeči – **mluvní takt**. Sled taktů tvoří **rytmus** řeči.

Poznámky:

Souhláska *l* je někdy označována jako boková (laterála), souhlásky *r* a *ř* jako kmitavé (vibranty).

Při tvoření **nosových (nazálních)** souhlásek zůstává otevřen průchod do dutiny nosní. U **ústních (orálních)** souhlásek je uzavřen.

Čeština má 3 nosovky (*m, n, ň*), nemá žádnou nosovou samohlásku (na rozdíl od polštiny či francouzštiny).

Hlásky *l, m, r* jsou výjimečné tím, že mohou tvořit slabiku (např. *vlk, osm, prkno*). Říkáme jim také souhlásky **slabikotvorné**.

dělení slov na konci řádku (viz str. 32)

Zvuková stránka věty

Při řeči se slova (mluvní takty) seskupují ve větší zvukové a významové celky, tzv. **větné úseky (kóla)**, které jsou ohraničeny pauzami. Umožňují jednak nádech mluvčího, jednak pomáhají k pochopení obsahu sdělení.

Jednotlivé druhy vět mají svou specifickou **melodii (intonaci)**:

- oznamovací věty melodií klesavou
- rozkazovací věty melodií stoupavou na začátku nebo na konci
- tázací věty melodií klesavě stoupavou (otázky zjišťovací), nebo stoupavě klesavou (otázky doplňovací)

Významové centrum věty, tzv. jádro, nese **větný přízvuk**, který stojí obvykle na konci věty. Chceme-li zvýraznit jiné slovo, vyznačíme je **důrazem** (zesílíme jeho přízvuk) a umístíme je většinou na počátek věty.

V mluveném projevu dbáme na vhodné **tempo**. Tempo souvisí s **pauzami**. Při pomalé řeči děláme více pauz, projev je tak zřetelnější. Rychlá mluva s méně pauzami může vést k tomu, že posluchač v projevu mluvčího ztrácí orientaci. Členění řeči na úseky pomocí pauz, intonace a přízvuku se nazývá **frázování**.

Fonetická transkripce

FONETICKÁ TRANSKRIPCE je grafický záznam zvukové podoby řeči, tedy zjednodušeně řečeno přepis skutečně vyslovovaných hlásek, který se neřídí pravidly pravopisu.

Již v 19. st. byl pro vědecké účely vytvořen systém fonetické transkripce Mezinárodní fonetické asociace (IPA/API).

Na základě této složité soustavy se vyvinula řada zjednodušených systémů záznamu zvukové podoby jazyka. V této publikaci vycházíme z těchto základních zásad zjednodušené fonetické transkripce:

- Transkribovaná výslovnost se zaznamenává do hranatých závorek, např. *kočka* [kočka].
- Při transkripci používáme běžných písmen: *a, á, e, é, i, í, o, ó, u, ú; b, c, d, d', f, g, h, j, k, l, m, n, ň, p, r, s, š, t, t', v, z, ž*, také spřežku *ch* v transkripci ponecháváme.
- Pro přepis *i/y*, které se ve výslovnosti neliší, se používá pouze značka [i] (stejně tak *í/yí* se přepisuje jednou značkou [i], např. *ryba* [řiba], *ryma* [říma]); obdobně také dva grafémy *ú/ů* se zapisují prostřednictvím jedné značky [ú].
- Spojení zapisovaná jako *d, t, n + ě, i* se přepisuje tak, jak se vyslovuje, tedy [d'ě, t'ě, n'ě, d'í, t'í, n'í], např. [d'ěti] [ňičí].
- Výslovnost spojení zapisovaných jako *hje/bě, vě/vje, pě*, a *mě/mně* se přepisuje jako [bje, vje, pje, m'ne].
- Cizí grafémy *x, q* a *w* se přepisují takto: [ks/gz, kv, v].
- Výslovnost grafémů *d + z* jako jediné hlásky přepisujeme jako [dz], např. *podzim* [podzim], výslovnost spojení grafémů *d + ž* jako jediné hlásky pak jako [dž], např. *džem* [džem].
- Ve fonetické transkripci se zaznamenává také asimilace znělosti, viz dále.

Poznámky:



Zvukovou podobu věty ovlivní např. i barva hlasu mluvčího.



věta podle postoje mluvčího (viz kap. 7, str. 74–75)



aktuální větné členění (viz kap. 7, str. 75)

Spisovná výslovnost

Výslovnost samohlásek

U výslovnosti vokálů zachováváme náležitou:

- kvalitu – dodržujeme správnou artikulaci (srovnej např. obecně českou výslovnost *i*, která se blíží k *e*: [li^odové novi^oni^o])
- kvantitu (délku) – samohlásky nekrátíme ani nedloužíme (např. při nedbalé výslovnosti slova *prosím* [prosim])
- dvě stejné samohlásky vyslovujeme nespřávaně (např. [doopravdy])

Výslovnost souhlásek

Setkají-li se vedle sebe párové souhlásky, dochází k tzv. asimilaci (spodobě).

Asimilace (spodoba) znělosti znamená, že ve skupině souhlásek rozhoduje o znělosti či neznělosti poslední souhláska skupiny (je-li znělá, vyslovuje se celá skupina zněle, a naopak).

K asimilaci dochází na začátku i uprostřed slova, příp. mezi předložkou a jménem, např.: *sbírat* [zbírat], *lodka* [ločka], *pod stolem* [pot stolem].

Na konci slova stojícího samostatně dochází ke ztrátě znělosti, např.: *sud* [sut], *zpěv* [spjef].

Zvláštní pozornost věnujeme i dalším skupinám souhlásek:

- skupinu stejných souhlásek můžeme vyslovit spřávaně (např. *kamenná* [kame-ná]), pokud tím neohrozíme smysl slova (např. *raci/racci*: [raci] x [racci])
- jinak vyslovujeme skupiny souhlásek pečlivě (např. [lžice], nikoli [žice], [hřeben], nikoli [řeben], [stopka], nikoli [štopka] apod.)

Výslovnost slov cizích a přejatých

- ve výslovnosti se používají pouze české hlásky (cizí hlásky se nahrazují nejbližší hláskou českou, např. za anglické *th* se vyslovuje [t] nebo [s])
- počestěná slova vyslovujeme tak, jak se píše (např. *víkend* z angl. *weekend*)
- cizí slova psaná původním pravopisem vyslovujeme obvykle jako v původním jazyce (např. *New York* [ňújork])
- cizí slova vlastní (osobní, zeměpisná) zpravidla vyslovujeme podle výslovnosti v cizím jazyce
- Pravidla českého pravopisu uvádějí v řadě slov nejen dubletní psaní, ale i dvojí výslovnost, např. [diskuse] i [diskuze], [lokomotíva] i [lokomotiva]

Poznámky:



Ortofonie stanovuje závazná pravidla o správném tvoření hlásek.



Ortoepie vymezuje pravidla spisovné výslovnosti.



Nápravou výslovnostních vad se zabývá **logopedie**.



Ve skupině slov záleží na párové souhlásce, kterou začíná následující slovo, např. *vjezd byl uzavřen* [vjezd bil...] x *vjezd se uzavře* [vjest se...].



Správnou výslovnost si můžeme ověřit v příručkách: Výslovnost spisovné češtiny (I – výslovnost českých slov, II – výslovnost cizích slov) a Pravidla českého pravopisu.